

Dr Agnieszka Szykuła-Żygawska

REKWIZYTY – OZNAKI PATRIOTYZMU W XIX-WIECZNYCH INWENTARZACH MAJĄTKOWYCH ARCHIWUM PAŃSTWOWEGO W ZAMOŚCIU

Przydatność akt notarialnych do badań nad kulturą materialną, a w szerszym kontekście nad dziejami cywilizacji została udokumentowana i potwierdzona. Poznanie spisu przedmiotów codziennego użytku, sprzętów domowych i narzędzi gospodarczych daje możliwość wglądu w życie codzienne¹.

Zawarte w inwentarzach wykazy rekwizytów stanowią cenny materiał badawczy pomocny także w analizie zjawisk społecznych i kulturowych. W szerszym kontekście mogą stanowić odbicie – w tym przypadku – sytuacji narodu przed zrywem narodowościowym, jakim było Powstanie Styczniowe. Są to przedmioty, które można kojarzyć z hasłami patriotyzmu, walki o niepodległość i opowiedzeniem za sprawą narodu.

Analizie poddano akta notariuszy od roku 1831, kiedy zakończyło się Powstanie Listopadowe, do 1863 r., gdy wybuchło Styczniowe. Zakres terytorialny badań dotyczy Zamojszczyzny.

Zmiany w Królestwie Polskim, w którego granicach znalazła się Zamojszczyzna, zachodzące po Powstaniu Listopadowym były inicjatywą rządu carskiego, dążącego do likwidacji jego odrębności ustrojowej. Wiązały się z coraz intensywniejszą rusyfikacją tych terenów. Na początku lat 60-tych silnie już narastały tutaj ruchy rewolucyjne. Rozwijała się działalność konspiracyjna i partyzancka². Nastroje przedpowstaniowe w społeczeństwie przełożyły się na wymieniane w inwentarzach rekwizyty.

Z patriotyzmem utożsamiano wyznanie rzymskokatolickie. W trudnych czasach przedpowstaniowych ludzie odwoływali się do wiary, a Kościół rzymskokatolicki był synonimem polskości. Kapłani angażowali się w działalność powstaniową. Narażając własne życie odprawiali nabożeństwa, wspierali na duchu i udzielali pomocy powstańcom. Wielu z nich za taką aktywność zostało skazanych na więzienie lub zsyłkę na Syberię³.

Oczywiste są więc zbiory rekwizytów kojarzonych z religijnością w pośmiertnych inwentarzach majątkowych kapłanów parafii rzymskokatolickich.

---

¹ Stan badań na ten temat przedstawił A. Pośpiech w pracy *Pułapka rzeczywistości. Pośmiertne spisy ruchomości szlachty wielkopolskiej z XVII wieku*. „Studia i Materiały z Historii Kultury Materialnej” T. LXIV, red. E. Balcerzak, Warszawa 1992; Najnowszy przegląd literatury dotyczący inwentarzy pośmiertnych dokonał D. Główka, A. Klonder, *Inwentarze mienia w badaniach kultury Europy od średniowiecza po nowożytność*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” R. LI, 2003, nr 2, s. 157-176.

² Na temat walk przed i podczas powstania styczniowego na Zamojszczyźnie por. H. Matławska, *Lasy nasze fortece*, Zwierzyniec 1993.

³ Por. E. Niebelski, *Tunka. Syberyjskie losy księży zesańców 1863 rok*, Wrocław 2011.

Warto jednak odnotować tutaj interesujący indeks tych rekwizytów, należących do zmarłego w 1849 r. proboszcza parafii św. Mikołaja w Szczebrzeszynie ks. Marka Gosieńskiego. Był on właścicielem wielu obrazów o tematyce religijnej, spisujący odnotował ich tytuły: *Dwa obrazki z życia Pana Jezusa, obrazek świętego Józefa, Obrazek Matki Boskiej, Obrazek świętego Piotra w ramkach, Obrazek głowa świętego Jana, Obraz świętego Hieronima, Obrazek Maryi Magdaleny, Obrazek świętej Heleny, Obraz Matki Boskiej bolesney (sic!)⁴.*

Ze zbiorów kapłanów pochodzą również przedstawienia figuratywne osób boskich i świętych. Do proboszcza parafii rzymskokatolickiej w Rzeplinie ks. Wincentego Szachina w roku 1843 należał krzyż z drzewa hebanowego⁵.

O patriotyzmie osób duchownych mogą świadczyć ich zbiory biblioteczne. Są to zazwyczaj długie wykazy, w których najpierw odnotowano książki religijne: kazania, nauki, katechezy i homilie⁶. Wyszczególnione są książki beletrystyczne – polskich autorów, prozaików i wieszczów. W bibliotece zmarłego w 1864 r. ks. Michała Lenkiewicza, proboszcza parafii p.w. św. Mikołaja w Szczebrzeszynie znajdowała się m.in. *Biblia Jakuba Wujka, Chleb duchowy albo katechizm na świat polski wychodzący, ale także wskazujące na zainteresowanie historią powszechną i dziejami Rzeczypospolitej Rozmowy o filozoficznych i historycznych materjach wydane w roku tysiąc siedemset siedemdziesiątym drugim, Żywoty Książąt Polskich, Uwagi polityczne do zbioru praw polskich podane, Polityk chrześcijański przez ks. Jaśkiewicza wydany, Geografia na tle historycznym oraz powszechne w 2. poł. XIX w. warszawskie czasopismo o profilu literackim „Monitor”*. Ks. Michał Lenkiewicz czytał także utwory Adama Mickiewicza, *Historię powszechną, Geografię powszechną, Historię polityczną przez Kajetana Skrzetuskiego*. Był właścicielem *Tablicy z wizerunkami Królów Polski na blejtrami płóciennym* oraz *Atlasu Wejlanda (sic!)⁷*.

O ile w zbiorach księży obrazy, rzeźby i książki o tematyce religijnej były bardziej oczywistością, odnotowane w majątkach ziemian i mieszczan, wyrażeniej mogą odzwierciedlać ich postawy patriotyczne. Podobnie jak obecnie w większości mieszkań, obowiązkowy był, najczęściej drewniany, zawieszony nad drzwiami wejściowymi krucyfiks⁸. Ściany dworów zdobiły obrazy świę-

---

⁴ Archiwum Państwowe w Zamościu (dalej cyt. APZ), Akta Jana Kantego Kosteckiego w Szczebrzeszynie, sygn. 13, 1849 r., nr 169. *Inwentarz Marka Gosieńskiego* (inwentarze nie posiadają paginacji). Na marginesie tematu artykułu pozostaje nieznana dotychczas w literaturze wzmianka na temat współpracy ks. Gosieńskiego z uznanym, pochodzącym ze Szczebrzeszyna malarzem Rafałem Hadziewiczem. Na końcu wykazu obrazów odnotowano: *znajduje się w warsztacie u Hadziewicza malarza obraz Jezusa Chrystusa w Ogroycu dobrego pędzla poczyniony lecz do zdjęcia kopii [...]*

⁵ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 18, 1843 r., nr 129, *Inwentarz majątku ks. Wincentego Szachina*.

⁶ APZ, Akta Jana Kantego Kosteckiego w Szczebrzeszynie, sygn. 13, 1849 r., nr 169, *Inwentarz Marka Gosieńskiego*.

⁷ Chodzi tutaj o niemieckiego kartografa Carla Ferdinanda Weilanda, pracownika Instytutu Geograficznego w Weimarze, autora atlasów świata, Europy, Australii oraz map.

⁸ Por. np. APZ, Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 14, 1857 r., nr 217, *Inwentarz Michała Suprynowskiego*; Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 18, 1861 r., nr 68, *Inwentarz Ignacego Służewskiego*.

tych. Z inwentarza Salomei z Juśkiewiczów Kraczewskiej można dowiedzieć się, że na ścianach dworu w Woźuczynie w którym mieszkała, wisały: *obraz pana Jezusa Milatyńskiego* oraz wizerunek *Miłosiernego na blasze malowany*. Być może na meblach stało wyobrażenie *Pana Jezusa alabastrowe*⁹.

W salonie Zuzanny Wapińskiej pod koniec lat 30-tych XIX wieku wisił *obraz Chrystusa Pana w Ramach snycerskich złożonych jako pamiątka rodzinna*¹⁰. W jednym z salonów dworskich na ścianie znajdował się *Obraz Matki Boskiej Sokalskiej olejno na płótnie*¹¹ a we dworze ziemianina Wapińskiego wisały obrazy *św. Andrzeja i św. Salomei w ramach wyślacanych*¹². We dworze Kasyldy z Wydźgów Świeżawskiej w Żernikach wisił obraz *przedstawiający kapucynów*¹³.

Z 1858 roku pochodzi pośmiertny inwentarz majątku sztablekarza Aleksandra Racewicza, właściciela dworu w sąsiadującej z Zamościem Chyży oraz domu w Nowej Osadzie w Zamościu. We wnętrzach wisały *Obraz Marii Magdaleny w ramach złożonych* oraz *krzyż z siniego kamienia*, a na meblach stała *statuetka Matki Boskiej porcelanowa pod kloszem*¹⁴.

W pokojach znajdowały się *klęczniki*¹⁵ i książeczki do nabożeństwa, np. *dwie wiązki religijne do nabożeństwa*¹⁶. W puzderkach i szkatułkach wśród biżuterii niewiast znaleźć można było *Krzyżyk w złoto oprawny*¹⁷, *krzyż tombakowy*, *dwa stare relikwiarzyki małe*¹⁸ oraz *wizerunek Chrystusa Pana Miłosiernego alabastrowy*¹⁹.

Również kobiety były właścicielkami dewocjonaliów: relikwiarzyków, krzyży, krzyżyków i medalików i lichtarzy. W jednym z dworów na komodzie stał *krucyfiks wyślacany z wizerunkiem Chrystusa z kości słoniowej*²⁰.

Do osobistej modlitwy należały: *różaniec kakaowy z krzyżykiem*, *korona do dziesięciorga Bożego Przykazania*, *koraliiki* (być może różaniec – przyp. A.Sz.-Ż.) *z krzyżykami ze złota francuskiego* oraz *paciorki*²¹.

⁹ APZ, Akta Notariusza Grzegorza Kozłowieckiego w Tomaszowie Lubelskim, 1829 r., nr 39, *Inwentarz Salomei Juśkiewiczów Wapińskiej/Kraczewskiej*.

¹⁰ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 13, 1838 r., nr 75, *Inwentarz majątku Zuzanny Wapińskiej*.

¹¹ Op. cit., sygn. 12, 1837 r., nr 60, *Inwentarz majątku Józefa Benedykta*.

¹² Ibidem.

¹³ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 20, 1846 r., nr 119, *Inwentarz Kasyldy z Wydźgów Świeżawskiej*.

¹⁴ APZ, Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 15, 1858 r., nr 178, *Inwentarz Aleksandra Racewicza*.

¹⁵ Op. cit., sygn. 19, 1862 r., nr 171, *Inwentarz majątku ks. Kostkiewicza*.

¹⁶ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, 1837 r., sygn. 12, nr 13, *Inwentarz Tauby z Adlerów Daytylowej z Tomaszowa*.

¹⁶ Ibidem.

¹⁷ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 13, 1838 r., nr 75, *Inwentarz majątku Zuzanny Wapińskiej*.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ APZ, Akta notariusza Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 14, 1862 r., nr 167, *Inwentarz majątku Teresy Kickiej*.

Potwierdzeniem zainteresowania sprawami Rzeczypospolitej mogły być kolekcje numizmatów, wśród których przeważały monety polskie. Dyrektor gimnazjum w Szczebrzeszynie Stanisław Godziszewski miał w swych zbiorach m.in. *talary dawne polskie, czterozłotówki polskie i dwuzłotówki z roku 1831*²². Wśród tej kolekcji inwentaryzator odnotował także orzełka srebrnego i *Medal Sobieskiego Miedziany*²³.

Godziszewski pełnił funkcję dyrektora szczebrzeszyńskiego gimnazjum w trudnych czasach przed wybuchem powstania oraz podczas jego trwania. Wiadomo, że był poddawany represjom i karom przez władze zaborcze za wychowywanie młodzieży w duchu patriotyzmu. Wyrazem ich buntu było m.in. powieszenie na szubienicy usytuowanej na szczebrzeszyńskim rynku portretu cara Mikołaja I. – Za ten czyn do odpowiedzialności został pociągnięty jako dyrektor placówki do której uczęszczali uczniowie Godziszewskiego. W rezultacie za niedopilnowanie spraw wychowawczych władze zaborcze doprowadziły do zwolnienia go z pełnionej funkcji²⁴.

W mieszkaniach części właścicieli majątków są wspomniane ustawiane w bibliotekach i na meblach: komodach, regałach, popiersia i figury przedstawiające postaci, które wywarły znaczący wpływ na historię Rzeczypospolitej. Są to znani w Europie przedstawiciele świata nauki oraz bohaterowie narodowi. Wśród mebli i sprzętów domowych wspomnianego lekarza, Racewicza znajdowały się: *Posąg Jana Trzeciego [Sobieskiego – przyp. A.Sz.-Ż.] gipsowy, pomnik Mikołaja Kopernika oraz Posązek Tadeusza Kościuszki żelazny*²⁵. *Biust Kościuszki* był własnością Piotra Barańskiego, właściciela Nowosiółek w 1847 r.²⁶.

Analogiczny wydzwitek miały obrazy przedstawiające bohaterów narodowych. We dworze ziemianina Bonifacego Bystrzonowskiego właściciela miejscowości Siewierz, w 1848 r. wisiały na ścianach *landszafty: Kościuszkę, Księżę Józef Poniatowski oraz święta Zuzanna*²⁷, a we dworze w miejscowości Dub, należącym do Mikołaja Ziemborowskiego wisiał na ścianie w 1844 r. portret ks. Czartoryskiego²⁸ [chodzi tu prawdopodobnie o Adama Jerzego – przyp. A.Sz.-Ż.]. Do tej grupy rekwizytów można także zaliczyć obraz przedstawiający *Ordynata Hrabi Zamoyskiego*, odnotowany w pośmiertnym inwentarzu majątku Piotra Olszewskiego z Łukowej, z 1852 r.²⁹.

²¹ APZ, Akta Ambrożego Hordyńskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 7, 1815 r., nr 73, *Inwentarz Katarzyny Horodyńskiej*.

²² Ibidem.

²³ APZ, Akta Jana Kantego Kosteckiego w Szczebrzeszynie, sygn. 13, 1849 r., nr 179, *Inwentarz Stanisława Godziszewskiego*.

²⁴ H. Matławska, op. cit., s. 11-12.

²⁵ APZ, Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 15, 1858 r., nr 178, *Inwentarz Aleksandra Racewicza*.

²⁶ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 21, 1847 r., sygn. 21, nr 94, *Inwentarz Piotra Barańskiego*.

²⁷ APZ, Akta Michała Celejowskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 23, 1848 r., nr 82, *Inwentarz Bonifacego Bystrzonowskiego*.

²⁸ Op. cit., sygn. 19, 1844 r., nr 47, *Inwentarz Mikołaja Ziemborowskiego*.

²⁹ Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 3, 1852 r. nr 231, *Inwentarz Piotra Olszewskiego*.

Brakuje informacji o którego ordynata może tutaj chodzić – być może kierującego w tych trudnych politycznie czasach dominium Konstantego Zamoyskiego, który większość swych rządów poświęcił na porządkowanie spraw finansowych i gospodarczych majątku. Wyeksponowany na ścianie Olszewskiego obraz z jego podobizną mógł być wyrazem lokalnego patriotyzmu.

W połowie XIX stulecia żywy jeszcze musiał być respekt dla czynów Napoleona Bonaparte. Wyrazem tego były jego popiersia i grafiki. Wspomniany Aleksander Racewicz miał w swoich zbiorach *posążek Napoleona z kolumną introligatorską* i trzy obrazy *litografowane z życia Napoleona*³⁰. Popiersie Napoleona znajdowało się też w domu Józefa Bogdanowicza, kapitana artylerii i podrektora składu materiałów w Zamościu³¹.

Spośród inwentarzy wszystkich bibliotek, na uwagę zasługują zbiory Aleksandra Racewicza. Wśród podręczników z dziedziny medycyny, literatury francuskojęzycznej posiadał on książki polskich autorów, piewców niepodległości oraz publikacje wskazujące na zainteresowanie dziejami Rzeczypospolitej. Są to teksty Jana Kochanowskiego z Czarnolasu, Jana Dęboroga czy też dzieła Franciszka Karpińskiego, Adama Naruszewicza, Juliana Ursyna Niemcewicza, Aleksandra Fredry, Ignacego Trembickiego, Sebastiana Klonowicza oraz Jana Śniadeckiego i Jędrzeja Śniadeckiego. Do prac typowo historycznych należała książka *Życie Stefana Czarnieckiego, Dzieje Polski, Dzieje Korony Polskiej, Kazimierz Wielki, Spis szlachty Królestwa Polskiego*. O jego zainteresowaniu działalnością Napoleona dowodzą książki *Życie Napoleona* oraz *Bonaparte*.

Znana i ceniona jest nadal wśród historyków publikacja którą w swych zbiorach miał Racewicz: *Starożytna Polska Balińskiego* oraz *Historia Wilna* tegoż autora. Były też wśród książek *Obrazy litewskie* i *Mistrz Twardowski Kraszewskiego*³².

W sposób wymowny z wydarzeniami Powstania Styczniowego łączą się zawarte w inwentarzach wyobrażenia cara Aleksandra. On, jako władca Rosji był osobą najważniejszą w zaborze rosyjskim, któremu podlegała Zamojszczyzna. Zbyt śmiałym byłoby jednak charakteryzowanie przynależności politycznej osób, które tego typu przedstawienia posiadały w zbiorach.

Obraz *Najjaśniejszego cara Aleksandra* znajdował się wśród wykazu rekwizytów należących do ks. Marka Gosieńskiego³³, a ks. Józef Biesch był właścicielem *Biustu Najjaśniejszego cesarza Mikołaja Pierwszego gipsowego*³⁴. *Biust cara Aleksandra Pierwszego Alabastrowy* znajdował się w inwentarzu wspomnianego lekarza Racewicza³⁵, a Stanisław Godziszewski posiadał od-

³⁰ Op. cit. , sygn. 15, 1858 r., nr 178, *Inwentarz Aleksandra Racewicza*.

³¹ APZ, Akta Bazylego Moczarskiego w Tomaszowie Lubelskim, sygn. 15, 1823 r., nr 770, *Inwentarz Józefa Bogdanowicza*.

³² APZ, Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 15, 1858 r., nr 178, *Inwentarz Aleksandra Racewicza*.

³³ APZ, Akta Jana Kantego Kosteckiego w Szczebrzeszynie, sygn. 13, 1849 r., nr 169, *Inwentarz Marka Gosieńskiego*.

³⁴ APZ, Akta Walerego Głowackiego w Szczebrzeszynie, sygn. 13, 1856 r., nr 116, 118 i 131, *Inwentarz majątku ks. Józefa Biescha*.

³⁵ Op. cit, sygn. 15, 1858 r., nr 178, *Inwentarz Aleksandra Racewicza*.

notowany wśród kosztowności *medalik z popiersiem Najjaśniejszego Aleksandra pobielany*³⁶.

Zaprezentowane zbiory rekwizytów mogą stanowić przyczynek do dalszych badań nad postawami Polaków wobec Powstania Styczniowego. Jak wspomniano na wstępie, wartość tego typu źródeł docenia się, ale w tym kontekście należy je traktować jako materiał uzupełniający do dalszych analiz.

Interesujący jest inwentarz majątkowy właścicielki Udrycz Teresy Kickiej (zm. 1862 r.), znanej dzięki pamiętnikom spisanim przez siostrzenicę Natalię³⁷. Wg ciotki *była niepospolitej urody, do której okraszenia Bóg dodał bystry dowcip i płomienistą imaginację*. W 1813 r. przez swego kanclerza król pruski po owdowieniu oświadczył się o jej rękę, *lecz naturalnie ofiarowane morgantyczne małżeństwo razem z królem pruskim ze wstrętem od siebie odrzuciła* – zanotowała Natalia. W stolicy została przedstawiona ks. Józefowi Poniatowskiemu. Młodzi przypadli sobie do gustu, a według przekazów źródłowych pałac i park w Udryczach stały się miejscem ich spotkań. Michał Pieszko napisał, że: *pałac jest pełen wspomnień z pobytu w nim w roku 1809 ks. Józefa Poniatowskiego*. Wskazał na usytuowaną w parku ławkę i rosnący tam świerk³⁸.

W aktach notariusza Głowackiego znajduje się sporządzony w 1862 r. inwentarz majątku po zmarłej Teresie Kickiej³⁹. Zawarte tutaj rekwizyty to niemalże miniaturowa opowieść o życiu tej znanej z literatury kobiety. O jej religijności świadczy spory wykaz kosztowności i dewocjonaliów. Są to: *różaniec kakaowy z krzyżykiem metalowym, różaniec cisowy z takimże krzyżykiem, koronka biała większa z krzyżem i dwoma medalami metalowymi, koronka biała mniejszą z agrafką herbową czterema relikwiarzykami i ośmnastoma medalikami metalowymi, takąż koronka kakaowa maleńką z krzyżykiem, koronka kościana biała z takimże krzyżykiem, czarna paciorkowa z metalowym krzyżykiem oraz krucyfiks wyłaczany ze wszystkim Chrystusa ze słonianej kości*. Do dewocjonaliów zaliczymy również *krzyżyk szklany w relikwiarzyku w pudełeczku*. Kicka posiadała oczywiście *książkę do nabożeństwa pisaną*⁴⁰. Na ścianach udryckiego dworu wisiały obrazy o tematyce religijnej oraz przedstawiające ważne w życiu Kickiej osoby. Do pierwszej grupy należą: *Obraz Chrystusa i Obraz Matki Boskiej*, a do drugiej *miniatura księcia Poniatowskiego i miniatura Kickiego*.

W tym przypadku, pośmiertny inwentarz majątku jest wartościowym uzupełnieniem wiadomości o osobie znanej z historii i literatury, dokumentem wzbogacającym wiedzę o jej postawie życiowej.

³⁶ APZ, Akta Jana Kantego Kosteckiego w Szczepieszynie, sygn. 13, 1849 r., nr 179, *Inwentarz Stanisława Godziszewskiego*.

³⁷ N. Kicka, *Pamiętniki*, Warszawa 1972.

³⁸ M. Pieszko, *Przewodnik po Zamościu i okolicy*, Zamość 1934, s. 85.

³⁹ APZ, Akta notariusza Walerego Głowackiego w Szczepieszynie, sygn. 14, 1862 r., nr 167, *Inwentarz Teresy Kickiej*.

⁴⁰ *Ibidem*.